

J. Mertens

Enkele gegevens over de (groot)handel in granen in de middeleeuwen voornamelijk te Brugge

De Vlaamse landbouw specialiseerde zich tijdens de (late) middeleeuwen in toenemende mate in industriegewassen. Er werd dus regelmatig graan geïmporteerd, waarbij naburige overschotgebieden met het oog op het drukken van de transportkosten, als eerste in aanmerking kwamen. In jaren van schaarste werd echter een beroep gedaan op verder afgelegen leveranciers uit de Baltische laagvlakte¹.

De Hanzerelaties met Vlaanderen bestonden zeker reeds in de 13de eeuw en op enkele uitzonderingsperiodes na hielden de "coepmannen van den Roemschen rike" te Brugge "den stapel van wulle, van wasse, van werke, van copere, van coerne ende van alrande andren goede"². In 1287 wordt in Vlaanderen graan uit "Oestlande" gesignaleerd. In de daaropvolgende eeuwen komt dit product nog meerdere malen voor op de Vlaamse en vooral Brugse markt³.

Het wordt vaak aangenomen dat de voedselbevoorrading in de middeleeuwse steden in Vlaanderen geregeld op peil moest gehouden worden door graaninvoer uit andere gebieden. De Duitse Hanzesteden zouden hierbij een rol van groot belang hebben gespeeld. Deze bewering steunt op een "Lybel of English Policy" die voor het jaar 1436 getuigt dat in Vlaanderen nog niet voor één maand aan broodgranen wordt geproduceerd⁴. Hierop steunen

1 J.A. VAN HOUTTE, *De geschiedenis van Brugge*, Tielt-Bussum, 1982, p. 164.

2 H. STOOB, "Hansische Westpolitik im frühen 14. Jahrhundert", in: *Hansische Geschichtsblätter*, 94 (1976), p. 1.

3 W. BÖHNKE, "Der Binnenhandel der Deutschen Ordens in Preussen", in: *Hansische Geschichtsblätter*, 80 (1962), p. 62.

4 Aangehaald door W. NAUDÉ, *Die Getreidehandelspolitik der Europäischen Staaten von 13. bis zum 18. Jahrhundert*, Berlijn, 1896, p. 219-226: "Denn sicherlich, dies kleine

Daenell en Pagel om het belang van de Hanzeatische graanhandel te beklemtonen: "Von sehr grosser Bedeutung war der Kornhandel der deutschen Hanse nach Flandern, Brabant und Holland".

Het getuigenis voor 1436 is misschien aanvaardbaar. De periode 1437-1439 was er niet alleen één van grote schaarste en onnoemelijke prijsstijgingen maar ook van hongersnood. Maar is deze schaarste zo permanent en de aanvoer uit de Baltische staten en Hanzegebieden zo regelmatig? Van Uytven noemt Vlaanderen en Brabant "terres de promission"⁵. Hebben deze zo welvarende streken regelmatig of zelfs quasi permanent te kampen met voedselschaarste? E. Scholliers heeft in zijn werk over de levensstandaard te Antwerpen berekend dat in de Nederlanden tussen 1562 en 1601 gemiddeld 26.981 last of 13,5% van onze behoeften werd geïmporteerd⁶. Dit is niet weinig, en, alhoewel Vlaanderen één van de dichtst bevolkte gebieden van de Nederlanden was, was het ook één van de meest vruchtbare. Bovendien grensde het gebied aan de Noord-Franse "graanschuur" van Picardië. Alhoewel er zo nodig een groot deel van de graanaanvoer uit Noord-Frankrijk kwam, vinden wij inderdaad sporen van graanaankopen bij de "Oosterlingen". De vraag is: hoeveel en hoe dikwijls?

Naudé haalt enkele klachten aan van Hanzeatische kooplieden van wie graan werd aangeslagen in 1360 en in 1422. Ook in 1358-1360 was er in onze streken een epidemie, samengaand met voedselschaarste. In 1422 is de situatie minder duidelijk. Verder stelt Naudé dat "der grösste Umfass ostländischen Kornes vollzog sich in Brügge, das die Hanse zum Mittelpunkt ihres flandrischen Verkehrs und zu Sitze ihres flandrischen Contors sich gewählt hatte". Op 24 september 1438 meldde de Duitse koopman te Antwerpen aan Danzig dat de Vier Leden hem met de meeste aandrang hadden verzocht bij Danzig stappen te ondernemen om nog vóór de

Ländchen Flandern ist doch ein Stapelplatz nur für die Andern. Da, was an Korn und Saat das Land erzeugt noch nicht zum Brod für einen Monat reicht".

5 R. VAN UYTVEN, "La Flandre et le Brabant, "terres de promission" sous les ducs de Bourgogne?", in: *Revue du Nord*, 43 (1961), p. 281-317.

6 E. SCHOLLIERS, *Loonarbeid en honger. De levensstandaard in de XVIe en XVIIe eeuw te Antwerpen*, Antwerpen, 1960.

winter koren naar Vlaanderen te sturen, omdat hier grote schaars-
te was⁷.

Dat hier nergens kwantitatieve gegevens worden aangehaald werd
reeds door Lesnikov betoogd⁸. Het graanoverschot in de Baltische
landen kon niet zó groot zijn, vermits men het daar noodzakelijk
vond de overdreven speculatiedrang en de ermee samenhangende
uitvoer in 1481-1482 in te dijken door een uitvoerverbod.

Naudé haalt nog een ander voorbeeld aan van graaninvoer vanuit
de Hanzegebieden, hierbij opnieuw steunend op een verhalende
bron⁹. Ook de periode van 1481-1483 geldt in de Nederlanden als
een periode van duurte samengaand met pijnlijke voedselschaars-
te. Dit wordt ook beaamd door de Lübecker kroniek die voor 1482
vermeldt: "die Adeligen in diesen Landen und die gierigen Kauf-
leute wurden Kornhändler aus Anlass der grossen Theuerung in
Flandern, wo die Last Weizen 100 Mark galt; sie sandten das Korn
zu Schiffe nach Flandern und steigerten dadurch den Preis des
Scheffels Roggen in Lübeck auf 7 schilling und darüber." Hierop
werd een uitvoerverbod uitgevaardigd. Dit uitvoerverbod be-
stond in 1482 ook te Danzig en te Reval. Zoals heel vaak deed ook
nu schaarste zich voor over een zeer uitgestrekt gebied en was de
situatie geenszins zo dat de Hanzegebieden konden putten uit een
als het ware onuitputtelijke voorraad.

Laten de bronnen ons toe de graanhandel tussen Vlaanderen en de
Hanseatische steden nog verder te nuanceren?

Er zijn aanwijzingen dat de Hanzeatische graanhandel met Vlaan-

7 J.A.H. BEUKEN, *De Hanze en Vlaanderen*, Maastricht, 1950, p. 97 e.v.

8 M.P. LESNIKOV, "Beiträge zur Baltisch-Niederländischen Handelsgeschichte am
Ausgang des 14. und zu Beginn des 15. Jahrhunderts", in: *Wissenschaftliche Zeitschrift
der Karl Marx Universität*, 17 (1957-58) (Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche
Reihe-Heft 5), p. 613-626.

9 Het gaat om de Danziger Kroniek van Gaspar Weinrich voor het jaar 1481: "In diesem
Sommer segelten von Danzig 1100 Schiffe klein und gross westwärts, mit Korn gela-
den, nach Holland, Seeland und Flandern"... "Auf Pfinstgen galt der Roggen in See-
land 48 Gulden und Weizen 54 und 55 Gulden. Auf den Herbst aber verbot man den
Roggen zu Danzig, nichts auszuschiffen; und der Roggen galt darnach auf den Herbst
70 bis 80 Gulden".

deren niet het belang had dat Daenell en Pagel hem willen toekennen¹⁰. Zo heeft P. Dollinger aan de hand van de handelstrafiek te Lübeck voor 18 maart 1368 tot 10 maart 1369 aangetoond dat de uit Lübeck uitgevoerde levensmiddelen slechts een waarde hadden van 1.200 Lübeckse mark op een totaal van 206.900 mark, m.a.w. niet eens 1% van de totale waarde van de uitvoer. Toch was ook de periode 1368-1371 in Vlaanderen een periode van hongersnood. Was er dan misschien ook in Lübeck een uitvoerverbod van granen of is deze geringe aanvoer van granen naar Vlaanderen eerder de regel?

Een andere statistiek in het werk van Dollinger toont aan dat de handel van de Duitse Orde met Vlaanderen over de jaren 1390-1405 een kapitaal van 31.419 lb. gro. Vl. of gemiddeld jaarlijks 2400 lb. gro. Vl. aan uitvoer vertegenwoordigde. Van dit totaal werd ongeveer 1/3 ingenomen door amber en was, 1/5 door pelzen, 1/20 door koper. Niet eens 3% werd door diversen ingenomen¹¹. Een onderdeel van deze 3% zou uit granen kunnen bestaan hebben. Bovendien zou, in de veronderstelling dat de graanimport uit de Hanzegebieden zo belangrijk was, de graanprijs uitzonderlijke hoogten moeten gekend hebben in de jaren dat de Hanze haar comptoir buiten het graafschap plaatste, d.i. in de jaren 1358-1360, 1388-1392 en in 1450-1458. Nu zijn er wel graanschaarste en epidemies in 1358-1360 maar niet in 1388-1392 en in 1450-1458. In beide laatstgenoemde periodes leidde de onderbreking van de handelsbetrekkingen met de Hanze dus zeker niet tot hongersnood of uitzonderlijke graanprijsstijgingen. De hongersnoden vallen geenszins samen met de afwezigheid van de Hanze in Vlaanderen. Het blijft een vraag of de schaarste van 1358-1360 had kunnen weggenomen worden als de Hanze haar handelsrelaties niet had onderbroken, maar in geen geval kon ook in andere periodes, graaninvoer uit het Oosten schaarste en hongersnood elimineren. Vlaanderen was dus zeker niet voor zijn voedselvoorziening op

10 E. DAENELL, *Die Blütezeit der deutschen Hanse. Hansische Geschichte vor der zweiten Hälfte des 14. bis zum letzten Viertel des 15. Jahrhunderts*, 2 vol., Berlijn, 1905, vooral deel I, p. 17; K. PAGEL, *Die Hanse*, Oldenburg, 1942, vooral p. 227.

11 P. DOLLINGER, *La Hanse (XIIe-XVIIe siècles)*, Paris, 1964, p. 266; 522-523.

de Oostzeelanden aangewezen in de mate waarin beweerd wordt door Naudé, hierin nagevolgd door Daenell en Pagel.

Lesnikov bevestigt dat de Hanzeatische graanhandel niet de omvang had die de traditionele historiografie haar toekent. Tussen 1422 en 1429 vindt Lesnikov in de rekeningen van de agent (Lieger) van de Duitse Orde te Brugge slechts 7 opgaven van graanaanvoer – 4 voor tarwe en 3 voor rogge – voor een totaal gewicht van 136 last. Een bijzonder geringe hoeveelheid voor een zo lange periode en voor een zo grote handelsorganisatie¹². Hij is van oordeel dat de graanhandel met de Baltische landen eerder onbelangrijk was. De vervoerprijs en de taksen verhinderden dat deze handel echt rendabel zou worden want “der Getreidepreis in den ostbaltischen Ländern und in den Niederländen wies unter normalen Bedingungen offensichtlich keine solche Differenz auf, dass man einen regulären Getreidehandel für möglich halten könnte. Die Getreideoperationen garantierten nicht allein keinen hohen Gewinn, sondern konnten sehr leicht verlustlich ausgehen”¹³.

Lesnikov legt veel nadruk op het zuiver toevallige karakter van deze handel. Toch heeft graan wellicht vaker dan hij beweert gediend als ballast, terwijl in duurtjaren – voor zover er een graanoverschot was in de Oostzeelanden – er nog liever naar deze in die omstandigheden meerwaardige ballast werd gegrepen. Lesnikov veralgemeent de gegevens hem verstrekt door één bron: de rekeningboeken van de Duitse Orde. Volgens Lesnikov is er in de jaren 1390-1430 slechts in zeer geringe mate graanhandel met Vlaanderen geweest. Uit de inderdaad geringe totale hoeveelheid van 136 last of 2520 (Brugse) hoet, besluit hij: “eine verschwindend kleine Zahl für einen so grossen Zeitraum und für eine so grosse Handelorganisation wie den deutschen Orden, der sich allem Abschein noch in für die Entwicklung des Getreidehandels günstigen Verhältnissen befand”. Vanzelfsprekend volgt hieruit dat de plaats van de graanhandel in de Baltisch-Nederlandse betrekkingen onbeduidend was. Toch is het onjuist de gegevens verstrekt door

12 LESNIKOV, “Beiträge”, p. 621.

13 LESNIKOV, “Beiträge”, p. 626.

één bron voor te stellen alsof ze een getrouw beeld van de omvang van deze handel zouden geven. Zo zijn de stadsrekeningen van de Vlaamse steden en de “Inventaire des archives de la ville de Bruges” Lesnikov onbekend of liet hij die in alle geval ongebruikt.

Immers, de Brugse stadsrekeningen alleen reeds laten toe aan te tonen dat in deze stad tussen 1402 en 1429 graanaankopen van de Hanzeaten plaats hadden. Voor het tweede decennium van de 15de eeuw, door Lesnikov voorgesteld als een periode zonder verrichtingen in de graanhandel, hadden er voor rekening van de stad Brugge alleen reeds meerdere aankopen plaats: in april en mei 1409 werden te Sluis bij kooplieden van de Duitse Hanze, waaronder Jan Oosterman, 4222 hoet tarwe en 500 hoet rogge gekocht¹⁴. In mei 1416 kocht de stad te Sluis van Herman Croes en kooplieden van de Hanze 1100 hoet rogge en in december van hetzelfde jaar kwamen er opnieuw te Sluis gekocht van Hanzeaten 4584 hoet rogge bij¹⁵. Een deel ervan bleef onverkocht liggen “mids der groote menichte van taerwen van Bretaegen ende van andren landen ende van rughe ancommende in Vlaendren”¹⁶. Alles samen gaat het hier binnen minder dan 10 jaar om 10.406 hoet of meer dan viermaal zoveel als Lesnikov vond in de boeken van de Duitse Orde. De Brugse aankopen zijn aankopen door de stad in noodtoestand. In april 1410 werd trouwens ook graan aangekocht te Douai¹⁷.

Vanzelfsprekend zijn de hoeveelheden van deze aankopen dan betrekkelijk hoog maar het is niet onmogelijk en zelfs waarschijnlijk dat ook (reeds) gelijkaardige hoeveelheden door particulieren waren aangekocht vooraleer de openbare besturen overgingen tot het nemen van maatregelen. Toch zijn sommigen de mening toegedaan dat de “graanexport uit Pruisen door de Nederlanders aanzienlijk moet zijn geweest”. In de officiële registers en rekeningen komt dat minder goed uit, juist omdat ze in het Baltisch gebied

14 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers, nr. 32.463, f° 99 v°; 100 v°. Zie ook f° 55 v°; 72 r°-v°; 74 v°.

15 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers, nr. 32.470, f° 113 v°; 32.471 f° 129.

16 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers, nr. 32.471, f° 129 r°.

17 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers, nr. 32.464, f° 92 r°.

niet-officiële klijphavens bezochten en daar rechtstreeks met de boeren handelden met voorbijgaan van instanties als de Duitse Orde¹⁸. De enkele aankopen die in crisisperiodes door bemiddeling van de stad werden gedaan bewijzen dat de graanhandel in zijn kwantitatief aspect veel belangrijker was dan de enkele door Lesnikov geciteerde verrichtingen laten vermoeden. Wij kunnen dus besluiten dat zowel Daenell en Pagel als Lesnikov een verkeerd beeld van de graanhandel van de Hanzeaten met Vlaanderen ophangen. Lesnikov van zijn kant minimaliseert het belang te veel. Allen hangen van de graanhandel van de Hanzeaten met Vlaanderen een verkeerd beeld op omdat zij een eenzijdig gebruik maken van de bronnen en/of ze eenzijdig interpreteren.

De grote nadruk die op de graanvoorzieningen via de Hanzesteden wel eens werd gelegd doet ons vergeten dat ook de Nederlandse vorstendommen een zeer vruchtbaar gebied met hoge productie van levensmiddelen in het algemeen en granen in het bijzonder waren. Bovendien waren er nog heel veel andere bronnen voor graanvoorziening dan alleen de Oostzeegebieden. Ook is het duidelijk dat in de regel de inlandse productie en die van onmiddellijk aangrenzende gebieden moest kunnen volstaan. Slechts in crisisperiodes was aanvullende aanvoer noodzakelijk vooral in de in zulke omstandigheden té dicht bevolkte steden. De handelingen van de "Leden van Vlaanderen" leren ons dat het bestuur van het land alert bleef voor het mogelijk gevaar voor ontoereikende voedselvoorziening. Vooral in periodes van schaarste werden "parlementen" gehouden waarop maatregelen werden besproken. Dit is bij voorbeeld vaak het geval in de periode 1409-1419. Het gaat om verbod van graanuitvoer, het vergemakkelijken van de bevoorrading door bijvoorbeeld de vermindering van lasten op de graandoorvoer, represailles tegen gebieden die graanhandel belemmerden. Een voorbeeld hiervan vinden wij in de samenvoering van de Leden van 12 tot 17 november 1416 te Brugge, waar de beperking van uitvoer van vis, kaas, boter, vlees naar Picardië

18 H.P.H. JANSEN en W. JAPPE ALBERTS, *Welvaart in wording. sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde van de middeleeuwen*, 's-Gravenhage, 1964, p. 194 en p. 194 noot 1.

en Artois wordt besproken als tegenmaatregel voor de weigering van deze gebieden om graan naar Vlaanderen uit te voeren.

Het is dus niet ongebruikelijk dat de (Vlaamse) steden in het algemeen – en hier Brugge in het bijzonder – graanaankopen deden, ook en veelal elders dan bij de Hanzeaten. De stad legde voorraden aan om die in periodes van schaarste te verkopen. Dit is het geval met 365 hoet en 3 maten rogge in 1417¹⁹. In 1431 worden “aenziende dat de groote dierste van coorne voor handen wordt bi tresoriers ute name vander stede ghecocht ... 86 hoed tarwen de welke omme de lavenesse vanden ghemeen gheleyt was up zoldere ende telken markedaghen ghestelt inden Braemberch te coope bi hoeden, alf hoeden, viertalen ende alf viertalen”²⁰. In 1432 wordt koren aangekocht afkomstig uit Parijs, Rouen, “Oostland”, Holland, Zeeland en Catalonië. Het ging om 3804 hoet tarwe en 1424 hoet rogge²¹, “de welke taerwe ende rugghe al ghebrocht was binnen der stede van brugghe ende ter zelver stede behouf upgheleyt in vele ende diversche graners; ende de vorseide tarwe vercocht uyter name vander vorseider stede ten braemberghe ende up de vors. graners den goeden lieden vander stede bi hoeden alve hoeden viertalen alve viertalen ende vierendeelen naer dats elc beherde; ende vorseide rugghe bleef ligghende up de graners ter prouvanche ende nooddruft vander stede up aventure of het van noode gheweist hadde”²². In periodes van schaarste – in 1432-1433 – werd zeker ook graan gekocht in Holland en Zeeland, en in Noord-Brabant o.m. in Zevenbergen, waarmee Brugge dankzij de vele bezittingen van het Sint-Janshospitaal aldaar, regelmatig handelsbetrekkingen had²³. In 1491 wordt de mogelijkheid voor graanvoorziening vanuit Normandië en Picardië vermeld²⁴.

19 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers, nr. 32.471, f° 129 r°.

20 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers, nr. 32.485, f° 81v°.

21 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers, nr. 32.487, f° 63, f° 78 en f° 86v°-87r°.

22 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers, nr. 32.487, f° 86v°.

23 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers, nr. 32.487, f° 78r°; 79 r°. L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire des archives de la ville de Bruges*, Brugge, 1871-1885, V, p. 61-63.

24 P. VAN DUYSSSE en E. DE BUSSCHER, *Inventaire analytique des chartes et documents appartenants aux archives de la ville de Gand*, Gent, 1867, nr. 779, p. 285.

De techniek van de aankopen gebeurde soms door leningen bij de poorters. Met het geleend geld werd dan graan aangekocht dat aan de behoeftigen werd verkocht. Ook gebeurde het dat graanhandelaars hun waren slechts op de markt mochten brengen met toestemming van de stad. Het eventuele verlies werd hen later door de stad bijgepast²⁵. Ook het Memoriaalboek van de Kamer van de Vierschaar voor 1439-1441 van de stad Brugge bevestigt de aanvoer en het in voorraad nemen van granen²⁶. De letterlijke drang naar beschikbaar koren was soms zeer groot, zoals blijkt uit de rekening van 1432-1433: "Item ghegheven den 2 gordinen ende anderen personen van dat zij up zekere daghen stonden voor de dueren ende steeghers vanden vors. graners omme te verwarene de vors. dueren jeghen tghedrom vanden lieden die omme coren quamen"²⁷.

Niet alleen Brugge trof maatregelen. Ook andere, kleinere steden troffen allerlei maatregelen om hun bewoners van de nodige voorraden graan en vlees te laten voorzien. In 1408 laat Oudenburg graan komen uit Saint-Omer²⁸ en in 1436 wordt bepaald "aengaende der diernesse vanden coorne dat niemant voor andre coope zoude noch doen coopen ende dat de inwonenden vander stede dat hebben zouden ten eersten coope voor andre". Ook met

25 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers, nr. 32.465 (2 sept. 1410-1 sept. 1411), f° 110v°-111r°: "Item es te wetene dat int jaer M IIIIC ende achte ten tiden als bi ordonanchen van der ghemeenre wet diverse poorters van der stede leendden der stede voors. elc zekere somme van penninggen daer mede ghecocht was zekere menichte van taerwen ende die weder vercocht in lavenessen vanden ghemeenen pueple vander stede ende daer of tverlies datter up quam den voors. personen vander voors. stedeweghen betaelt was; Jan f. Davids poorter in Brughe hadde zekere menichte van taerwen hem toebehorende vander welker bider voors. wet hem bevolen was te houdene lxxx hoed of daer omtrent tote ander tijd dat bider vorseider wet gheconsenteirt zoude werden de zelve taerwe te vercoopene werdich ziinde elc hoed vander voors. taerwen vi s. v d. gro. Up welke lxxx hoed taerwen voors. naderhand vercocht ziinde biden consente daer toe ghegheven bider voors. wet quam te verliese mids datse min vercocht was dan den prijs voren gheteeckent v lb. xiii s. iiiii d. gro. Twelke verlies niet begrepen es in de somme vanden verliese dat quam up de taerwe die de stede dede coopen also voren ghenoopt es. Ende hebben de tresoriers voors. biden bevelle van buerchmeesters upten xii sten dach van sporcle betaelt den voors. Janne Davids zone de vors. v lb. xiii s. iiiii d. gro. Somme lxxviii lb."

26 Stadsarchief Brugge, reeks 164, f° 19 v°.

27 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers, nr. 32.487, f° 87.

28 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers, nr. 37.605, f° 4.

Oostende en Gistel wordt vergaderd om het hoofd te bieden aan de noodtoestand door de duurte²⁹. In 1454 signaleren de Ieperse stadsrekeningen: "Item zo hadde de stede in provanchen ligghende upt Schoehuus 68 mudden ende zes rasieren corens twelke men deide coopen int jaer 51 ende 52 up aventueren of nood geweest mochte hebben"³⁰. Ook in Brabant werden eerst en vooral de kleine omliggende productiegebieden ingeroepen: te Leuven werd op kosten van de stad graan aangevoerd, dat men in de vreemde was gaan opkopen en men in de stad goedkoop uitverkocht aan de lagere bevolkingsklassen: in Heilisseem in 1433, in Waals-Brabant en de omgeving van Tienen in 1438 en in 1439, te Gembloers en te Geldenaken in 1455 en te Amsterdam in 1491³¹.

Aan de andere kant wordt bewezen dat de inlandse productie niet altijd ontoereikend was omdat in sommige minder gunstige periodes juist een embargo werd gelegd op uitvoer vanuit het binnenland. Zo bepaalt het Brugse Vrije in mei 1423 "dat niemene gheoorloft vanwat state hij zij te voerne noch te doen voerne hute den lande van Vlaendren te watre noch te lande eenich coorne taerwe rughe gheerste noch ander graengewassen binden lande van Vlaendren uteghesteken ter stede bouf van Mechline". Dit verbod geldt ook voor "ossen, coeyen, zwinen, weders scapen noch andre beesten, buetere case noch andere zuvel"³². Gelijkaardige maatregelen worden getroffen in augustus 1433³³. Ook in 1482 berichten Brugse stadsbodes over het uitvoerverbod aan Diksmuide, Nieuwpoort, Veurne, Veurne-ambacht, Oudenburg, Gistel, Duinkerken, Bergues, Bergues-ambacht, Sluis, Oostburg, Aardenburg, Nieuwkerke en elders³⁴. Omgekeerd spreken de afgevaardigden van Brugge zich in augustus 1482 uit voor de vrije

29 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers, nr. 37.624, f° 15v°.

30 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers, nr. 38.678, f° 5.

31 R. VAN UYTVEN, *Stadsfinanciën en Stadseconomie te Leuven van de XIe tot het einde der XVIe eeuw*, Brussel, 1961, p. 274 en p. 274 noot 5.

32 Rijksarchief Brugge, Registers van het Brugse Vrije, nr. 16.937, f° 7; zie ook P. VAN DUYSSE en E. DE BUSSCHER, *Inventaire analytique des archives de Gand*, nr. 533, p. 185.

33 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers, nr. 37.622, f° 4.

34 Stadsarchief Brugge, rekening 1482-1483, f° 62r°-71v° (rubriek "bodengelden").

handel van de buitenlandse granen "ghesien dat wij bij den inlandschen niet leven en moghen"³⁵.

Ook in de XVIde eeuw werd regelmatig tussengekomen om graantekorten tegen te gaan³⁶, o.m. in 1545-1546, wanneer de magistraat van het Brugse Vrije omwille van de duurte van het koren de graanvoorraden liet nagaan te Loppem, Varsenare, Straten (Sint-Andries), Sint-Pieters-op-den-Dijk, Meetkerke, Houtave, Nieuwmunster, Sint-Jans-op-den-Dijk, Uitkerke, Zuienkerke³⁷. Ook de stad Brugge liet in die periode overal in Vlaanderen omroepen dat er premies waren voor aanvoer van koren of rogge en wordt expliciet ook "Gulicksche terwe" vermeld³⁸.

Als besluit kan gesteld worden dat in de middeleeuwen ieder jaar opnieuw een moeilijke evenwichtsoefening plaatsvond tussen de graanproductie en de vraag. Het was niet uitzonderlijk dat de productie tegenviel en onvoldoende bleek voor het normale verbruik. In dat geval werd beroep gedaan op alle beschikbare middelen om de voorraden binnen de grenzen van het vorstendom te houden of om vreemd graan te laten aanvoeren. Invoer vanuit nabijgelegen gebieden was zeker de regel. In geval van grote tekorten werd noodgedwongen beroep gedaan op aanvoer vanuit verderaf gelegen gebieden. Zo komt het dat de Baltische staten soms maar zeker niet regelmatig graan in Vlaanderen aanvoerden.

35 GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire*, VI, p. 226.

36 Rijksarchief Brugge, Registers van het Brugse Vrije, nr. 25, f° 56 r°-v°; f° 62v°-63v°; f° 71r°; f° 85v°, f° 158v°-159v° en op vele andere plaatsen, passim.

37 Rijksarchief Brugge, Registers van het Brugse Vrije, nr. 285, f° 52 r°-v°; f° 59 v°.

38 Stadsarchief Brugge, Stadsrekening 1545-1546, f° 105v°-106v°.